

Klara Alen

RUBENS'

Een meesterwerk in bloei

TUIN

HANNIBAL
RUBENSHUIS

Met hartelijke dank aan Dr med Bettina Leysen. Haar genereuze steun heeft de publicatie van dit boek mogelijk gemaakt. Het Rubenshuis dankt zijn hoofdsponsor Boortmalt.

BOORTMALT
» MASTERS OF MALT

**Vraag ook eens aan Willem,
de hovenier, dat hij ons
de rosilepeertjes en vijgen
opstuurt als die er al zijn,
of iets anders treffelijk
uit den hof.**

Crispijn de Passe II, *De Lente* uit de *Hortus Floridus*, 1614, Oak Spring Garden Foundation, Upperville, Virginia (USA)

De Rubenstuin in de zomer van 2024

Voorwoord

Een tuin aanplanten is per definitie een daad van optimisme, van geloof in groei en ontwikkeling, van vertrouwen in de toekomst. Tegelijk is de nieuwe tuin van het Rubenshuis diepgeworteld in de eeuwenoude geschiedenis van deze plek. Grondig wetenschappelijk onderzoek voedde het ontwerp, dat de *genius loci*, de geest van de plek, zorgvuldig herstelt, bewaart en versterkt. In zekere zin schept deze nieuwe oude tuin een ‘eilandje zeventiende eeuw’ midden in de stad Antwerpen.

Het gebruik van historische maatvoering op basis van de Antwerpse voet, het herstel van centrale en radiale zichtassen en perspectivische dieptewerking, de uitgekiende proportionering van paden en parterres, de toevoeging van heesters en bomen op diverse schalen en de op de bestaande historische architectuur geproportioneerde loofgang met arcades: het nieuwoude geheel evocert Rubens’ unieke, sterk Italiaans geïnspireerde bijdrage aan de tuinkunst van de Lage Landen. Archeologische opgravingen voegden bovendien een bewogen pagina toe aan de geschiedenis van Antwerpen.

Een tuin, met zijn cyclische terugkeer van seizoenen, bevraagt onze lineaire opvatting van de tijd, van verleden, heden en

toekomst. De kosmische opeenvolging van de seizoenen is immuun voor onze boekhoudkundige jaarrekeningen. Daardoor wordt een goede tuin een nagenoeg tijdloze plek, een plantaardige klok zonder wijzers. Een plek waar de tijd vertraagt, de jaartelling uit de onzichtbare groeiringen van bomen bestaat en bloemen de agenda bepalen. Ook zo scheidt deze tuin een eiland in de tijd, midden in de stad.

Een goede tuin, zelfs een historische, is altijd hier en nu. Een plek die het bewustzijn aanscherpt, die kwetsuren uit het verleden, besognes van vandaag en ambities voor de toekomst relativeert. Die filosofische functie vervulde deze tuin ook al voor Rubens zelf: een canvas om zijn en ons bezwaarde gemoed te verfrissen. De sluitsteen boven de centrale, geknikte boog in Rubens' tuinportiek toont het kwaadafwerende hoofd van Medusa. Wie hier binnentreedt, laat kwade intenties, brandende ambitie en negatieve emoties achter zich.

Meer dan ooit sluit deze tuin de omgeving buiten. De ontwerpers van Ars Horti draaiden het principe van het *borrowed landscape* of het geleende landschap radicaal om, om zo de blik naar binnen te richten en de illusie van een eiland in de tijd te versterken. Toch gaat zorg voor het verleden in dit eeuwige nu ook gepaard met voorzorg voor de toekomst. Terwijl de tuin

visueel een *hortus conclusus*, een besloten hof, mag lijken, richt het ontwerp zich ook op grote maatschappelijke uitdagingen. Onder de grond oogsten we geothermische energie en vangen we grote volumes regenwater op die we langzaam in de bodem laten sijpelen. Behalve een ecologische stapsteen en een plek voor verkoeling is deze tuin ook een bijdrage aan de klimaatrobuustheid van de Antwerpse binnenstad.

Wie het geluk heeft op een plek als deze te werken, beseft snel dat het rentmeesterschap van zeer tijdelijke aard is, dat een rol hier altijd slechts een kleine schakel is in een eeuwenlange ketting van zorg. Rubens beleefde op deze plek dertig jaar lang professionele triomfen en privéverdriet en -geluk. Zijn echtgenotes Isabella Brant en Helena Fourment verpoosden in deze tuin, zich verbazend over de groei van hun spelende kinderen. Rubens portretteerde ze tussen kamperfoelie en rozen. De kunstenaar ligt slechts enkele honderden meters van zijn tuin begraven, in het hoogkoor van de Sint-Jacobskerk. Vandaag meten de kerkklokken nog steeds hoe het licht en de seizoenen zich over zijn goede aarde bewegen. Met de tuin, onze grootste museumzaal, en de bijbehorende publicatie hopen we onze gasten een scherp bewustzijn te geven van deze plek en haar geschiedenis en van de korte, hemelse seizoenen die ons zijn toegemeten. *Il faut cultiver notre jardin.*

Bert Watteeuw, directeur van het Rubenshuis

INHOUD

VOORWOORD

HISTORISCH ONDERZOEK VOOR DE RUBENSTUIN

- 19 Tot cieraet van den Hof
- 24 Rubens' hoveniers Willem en Jaspar
- 30 *Atro telluris occulta*. Verborgen in het duister van de aarde
- 35 De portiek: kroonjuweel van de Rubenstuin
- 42 Het paviljoen: de blikvanger
- 46 De loofgang
- 54 Antwerpse stadstuinen in Rubens' tijd
- 57 Uit de bibliotheek van Rubens en zijn zoon Albert
- 62 De bloemencatalogus van een Brusselse schilder
- 66 Geschilderde bloemstukken voor de Rubenstuin

KLEIN FLORILEGIUM VAN DE RUBENSTUIN

- 78 *Aquilegia vulgaris* / Akelei
- 81 *Borago officinalis* / Bernagie
- 85 *Calendula officinalis* / Goudsbloem
- 89 *Citrus*
- 98 *Cyclamen hederifolium* / Napolitaanse cycлаam
- 103 *Dianthus* / Anjer
- 109 *Erythronium dens-canis* / Hondstand
- 113 *Ficus carica* / Vijg
- 119 *Fragaria vesca* / Bosaardbeitje
- 123 *Fritillaria imperialis* / Keizerskroon
- 126 *Fritillaria meleagris* / Kievitsbloem
- 128 *Humulus lupulus* / Hop
- 130 *Jasminum* / Jasmijn
- 133 *Laurus nobilis* / Laurier
- 137 *Pyrus 'Rousselet de Reims'* / Peer
- 142 *Rosmarinus* / Rozemarijn
- 145 *Taxus baccata* / Venijnboom
- 149 *Tulipa* / Tulpen

- 156 Verder lezen
- 157 Fotoverantwoording

VORIGE SPREAD Peter Paul Rubens en atelier, *Peter Paul Rubens, Helena Fourment en Nicolaas in hun tuin ('De wandeling in de tuin')*, c. 1630–1631, Bayerische Staatsgemäldesammlungen – Alte Pinakothek, München

**HISTORISCH
ONDERZOEK
VOOR DE
RUBENSTUIN**

Peter Paul Rubens, *Zelfportret met Isabella Brant*, c. 1609, Bayerische Staatsgemäldesammlungen – Alte Pinakothek, München

Tot cieraet van den Hof

Op 1 november 1610 regelde een notaris de verkoop van een huis met een voormalige blekerij aan de Antwerpse Wapper. De nieuwe eigenaars van het uitzonderlijk grote en groene perceel aan de rand van de binnenstad waren Rubens en zijn echtgenote Isabella Brant. Hun keuze voor dit stukje Antwerpen was geen toeval. Bij haar terugkeer uit Duitsland in 1587 – na de dood van haar man Jan Rubens – trok Rubens' moeder Maria Pijpelinckx met haar drie jonge kinderen in bij haar ouders in *Den Cleynten Arnold* op de Meir, het huidige huisnummer 54. Vanuit het dakraam van het huis van zijn grootouders zag de jonge Rubens de talloze houten ramen op het bleekveld, waarop lakens waren opgespannen om te drogen. Wat verderop, aan de linkerkant grenzend aan het bleekhof en naast een lange tuinmuur, keek Rubens uit op een rij hoge lindebomen. Hier bevond zich de uitgestrekte tuin van het Kolveniersgilde, een Antwerpse schuttersvereniging. De leden kwamen er samen voor schietoefeningen en feestelijke bijeenkomsten.

Rubens kende de omgeving dan ook als zijn broekzak. Hij ravotte er al als elfjarig jongetje. Meer dan twintig jaar later wist hij maar al te goed welk potentieel deze lap grond had: hij kon er een groot atelier bouwen, een ruim bestaand woonhuis verbouwen én met zijn gezin en gasten genieten van een grote en zonovergoten tuin. In de herfst van 1615 verhuisde het gezin Rubens naar

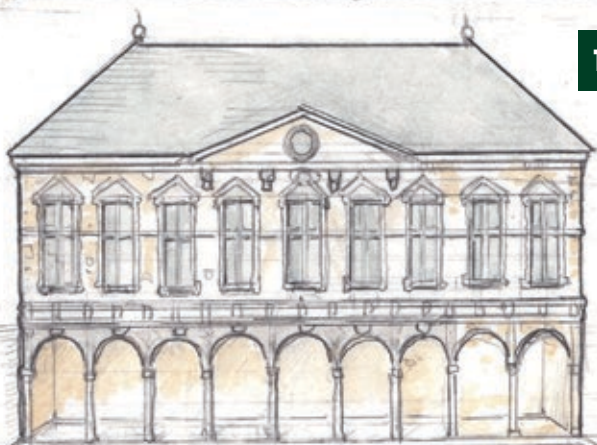
de Wapper, met twee kleine kinderen: Clara Serena en Albert. De werkzaamheden aan het huis en het atelier waren nog in volle gang en van een aangelegde tuin was nog geen sprake. Volgens een Antwerpse koopman had Rubens in 1618 al 24.000 gulden (!) ‘versnoept in syn huys’. ‘Versnoepen’ duidt op de extravagantie van de herinrichting van zijn huis en de bouw van het atelier, maar ook op de toevoeging van een portiek als louter architecturale folie. Zoals dat wel vaker gaat bij een verbouwing werd de tuin in een laatste fase aangelegd, vermoedelijk rond 1620. En net als in een tuin van nu veranderde de tuin van Rubens de decennia nadien voortdurend van uitzicht.

Inspiratie voor het tuinontwerp en de beplanting was er genoeg. Isabella Brant was in haar ouderlijk huis in de Kloosterstraat opgegroeid met een grote tuin. Rubens schilderde er het *Zelfportret met Isabella Brant* in een prieel met een kamperfoelie-struik. Op hun trouwdag, 3 oktober 1609, konden zij in deze tuin nog van de laatste *Lonicera*-bloemen van het seizoen genieten. Rubens had tijdens zijn achtjarige verblijf in Italië ook kennisgemaakt met de meest modieuze stadstuinen in Genua en met prachtig aangelegde tuinen van palazzi en villa’s in Mantua, Firenze en Rome. Ook dichterbij huis lonkten uitzonderlijke tuinen. Dankzij zijn aanstelling als hofschilder had Rubens toegang tot de uitgestrekte tuinen van de aartshertogen Albrecht en Isabella op de Coudenberg in Brussel. Daar bloeiden niet alleen de meest uitzonderlijke en modieuze soorten bloemen van die tijd, er verbleven ook onder andere een toekan, leeuwen, tijgers, apen, stekelvarkens, pauwen, kamelen en struisvogels. Exemplaren uit deze Brusselse beestenboel figureren meermaals in het werk van Rubens en tijdgenoten, onder wie zijn collega Jan Brueghel I. Ook Rubens’ Antwerpse vrienden- en klantenkring telde een aantal tuinliefhebbers en bijzondere plantenverzamelaars, zoals burgemeester Nicolaes Rockox.

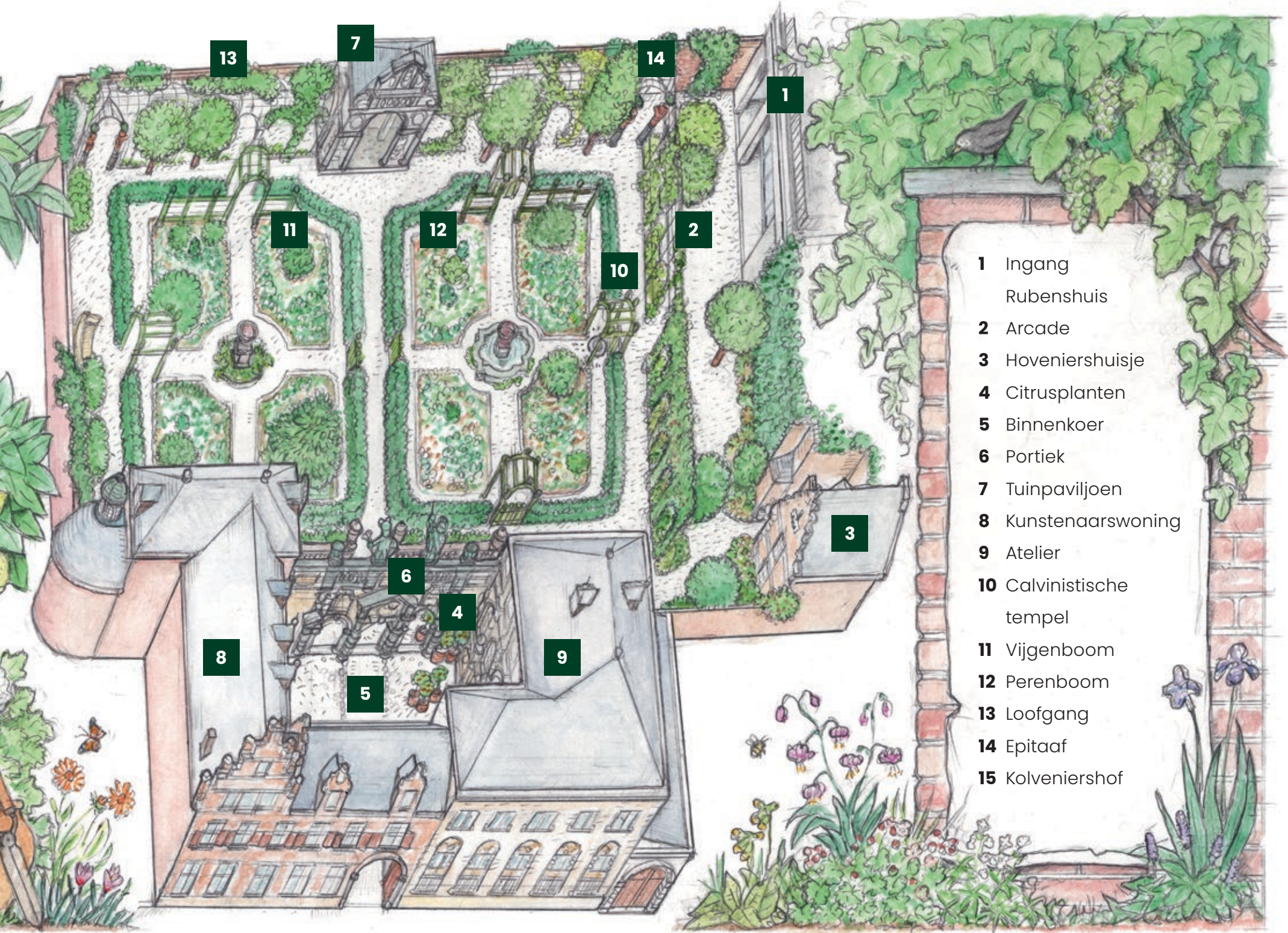

ONDER Detail van de latere Rubenshuissite met de houten ramen op het bleekveld en het Kolveniershof met de dubbele rij lindebomen, uit: Virgilius Bononiensis (tekenaar) en Gillis Coppens van Diest (drukker), *Plan van Antwerpen*, 1565, Museum Plantin-Moretus, Antwerpen

- 1 Ingang Rubenshuis
- 2 Arcade
- 3 Hoveniershuisje
- 4 Citrusplanten
- 5 Binnenkoer
- 6 Portiek
- 7 Tuinpaviljoen
- 8 Kunstenaarswoning
- 9 Atelier
- 10 Calvinistische tempel
- 11 Vijgenboom
- 12 Perenboom
- 13 Loofgang
- 14 Epitaaf
- 15 Kolveniershof

**KLEIN
FLORILEGIUM
VAN DE
RUBENSTUIN**

Aquilegia vulgaris

Akelei

In de vroege zomer bloeit in de tuin van Rubens de sierlijke *Aquilegia vulgaris* of wilde akelei. In het populaire geneeskundig volksboekje *Den kleynen herbarius ofte kruydt boecxken* (Antwerpen, 1640) worden akeleien omgeschreven als 'seer schoone bloemkens'. Deze elegante meerjarige bloemen werden daarom vaak afgebeeld in zeventiende-eeuwse bloemstillevens. Het zaad van de akelei werd gebruikt in de keuken en tegen bepaalde kwaaltjes. Eigentijdse botanische werken en hoveniershandboeken prijzen ze om hun verscheidenheid in kleur en vorm. 'Want men kan bijnae gheen verwe (kleur) bedencken diemen in dese bloeme niet en vindt: uytghesondert alleen de geele', zo is te lezen in Dodoens' *Cruydt-boeck* uit 1644.

Volgens Lobelius hield het kruid van de koele zuiderse contreien en gewesten. In Frankrijk en Engeland kwamen ze in beemden voor, ‘maer de bloemen en zijn soo schoone noch soo claer niet als de ghene die inde hoven groeyen: want de selve hebben twee, drye oft vier dobbel bloemen ende dicker ende claerder stelen, welcke bloemen veelderhande van verwe (veelvormig van kleur) zijn, oft elck op hun selven, oft alle drye in een bloeme: te weten wit, purper ende blaeuw’. Ook volgens Lobelius leende de bloem zich uitstekend voor het maken van meien of bloemtuiltjes, ‘want haer bloemen zijn zeer aerdich ende purperblaew, ghemaect van sommighe holle ende cromme hoeskens (hoekjes), van fatsoene (vorm) zeer ghelijck den hals ende beck van een duive waerom dat oock in Enghels Columbine ghenoeemt wordt’. *Den verstandighen hovenier over de twaelf maenden van ’t jaer* – de Vlaamse versie van het in 1669 in Amsterdam verschenen hoveniershandboek dat in 1672 bij Reynier Sleghers in de Antwerpse Kammenstraat van de pers rolde – beschrijft enkele verschijningsvormen van de klokvormige bloemen: ‘Die zijn enckel en dobbel, roodt en wit, blauw en ghesprenckeldt, als hanghende klokken, tot vermaeck van den Hof’. Een bonte verzameling akeleien is afgebeeld in de *Hortus Eystettensis* van Besler uit 1613, waarvan Rubens een exemplaar bezat, maar ook in andere (handels)catalogi, waaronder het *Florilegium* van Emanuel Sweerts uit 1614.

Den kleynen herbarius beschrijft in 1640 hoe ‘als die bloemkens vergaen sijn, soo krijgense (krijgen ze) swert sadeken ’t welck in peulkens (langwerpige zaadhulzen) wast’. Het zaad van de akeleien werd destijds wel eens in suiker gedaan of gekonfijt als banketsuiker. Lobelius beschreef hoe het zaad veel gebruikt werd ‘om de sproeten ende vlekken des aensichts (aangezicht) te verdrijven’. Volgens Dodoens kon akeleizaad helpen tegen de verstoptheid van de galblaas en van de lever, ‘ende oock teghen de swijminghe ende de draeyinge des hoofdts’.

Franciscus de Geest, *Borago* in de *Hortus Amoenissimus*, 1668, Biblioteca Nazionale Centrale, Rome

Borago officinalis

Bernagie

De bloembollinten in de perken van de tuin van het Rubenshuis maken in de zomer plaats voor eenjarige soorten, waaronder bernagie. De opvallende bloemen van deze plant, die van nature voorkomt in Europa en het Middellandse Zeegebied, werden door Lobelius in 1581 beschreven als 'sterrewijs van vijf bladerkens zeer schoon purper-blaeuw somtijds oock wit, hebbende bycants inde middel een rondt scherp beckxken, bruyen ende cleyne'. De plant is eetbaar en zou het gemoed verlichten.

Cyclamen hederifolium

Napolitaanse cycclaam

Dit laag tegen de grond bloeiende plantje steelt met zijn gekartelde rand, zilvergevekt en gespikkeld bladpatroon en de elegante bladstructuur van het exquise roze bloempje de show van de late zomer tot aan de eerste vrieskou. Als toemaat verschijnt na de bloei een wondermooi blad dat de hele winter door groen blijft. Cyclamen zijn een gegeerde soort in vroeg-zeventiende-eeuwse bloemstillevens, waar ze vaak onderaan in het boeket schitteren. De bloem had nogal wat medicinale toepassingen. Voor zwangere vrouwen was de knol gevaarlijk.

Colchicum Aquilegine Tomi dactylis
Naxi magnis fl. variegato.

Cyclamen fl. Alb. et   *Cyclamen,*   *Cyclamen,*
Obscurus & Obscurus,

Colchicum Aquilegine   *Colchicum*   *Colchicum*
fl. Pallid. & fl. alb. semper   *fl. ampl.*
Aug. 1657   *Sept. 1657*   *Aug. 1657*

Franciscus de Geest, *Cyclamen hederifolium* in de *Hortus Amoensissimus*, 1668, Bibliotheca Nazionale Centrale, Rome

Dit boek werd uitgegeven
naar aanleiding van de
heraanleg van de tuin van
het Rubenshuis in 2024,
naar ontwerp van Ars Horti.

ISBN 978 94 6494 158 6
D/2024/11922/65
NUR 654

© Hannibal Books,
Rubenshuis, 2024

Teksten

Klara Alen

www.hannibalbooks.be
www.rubenshuis.be

Eindredactie

Katia Belloy

Patrick De Rynck

Alle rechten voorbehouden. Niets
van deze uitgave mag worden verveel-
voudigd, opgeslagen in een geauto-
matiseerd gegevensbestand en/of
openbaar gemaakt in enige vorm of
op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch of op enige andere manier,
zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Projectcoördinatie

Sara Colson

Vormgeving

doublebill.design

De uitgever heeft geprobeerd voor alle
teksten, foto's en afbeeldingen de wet-
telijke voorschriften inzake copyright
toe te passen. Wie meent nog rechten
te kunnen laten gelden wordt verzocht
zich tot de uitgever te richten.

Beeldbewerking

Tine Deriemaeker (die Keure)

Druk en inbinding

die Keure, Brugge

Uitgever

Gautier Platteau

Cover

Jan Brueghel I en Peter Paul Rubens,
Allegorie van de geur (detail), c. 1617,
Museo nacional del Prado, Madrid